

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАНУБИЙ ХУДУДЛАРИДА

НАМАЪТАК ЕТИШТИРИШ

Мамаюсупова Лайло Ғулом қизи

Термиз давлат муҳандислик ва агротехнологиялар

Университети “Ўрмончилик, доривор ўсимликлар

Манзарали боғдорчилик” кафедраси Ўрмончилик ва

аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш

таълим йўналиши 3-курс талабаси

Аннотатсия: Ўзбекистонда наъматакнинг табиий тарқалган 17 туридан 6 та сервитамин вайирик мевали турларининг мевалари тиббиётда кенг қўлланилади. Наъматак (*Rosa*) раъногулдошлар (*Rosaceae*) оиласига мансуб бўлиб, мевасида С витамини миқдорига кўра ўсимлик дунёсида биринчи ўринда туради. Наъматак турлари қуйидаги турли экологик шароитларда: денгиз, дарё бўйларида, тоғларда ва ўрмонларда кўплаб ўсади. Ўзбекистонда наъматак турларининг биологик хилма-хиллиги асосан тоғ олди ва тоғли худудларга тўғри келади.

Калит сўзлар: Халқ табobati, тиббиёт, агротехника, тур, нав, кўпайтириш, маҳсулот тайёрлаш, қуритиш технологияси.

Ўзбекистон ўсимлик дунёсига жуда бой булиб, табиий ҳолда ўсувчи кўплаб кўплаб мевали ва доривор ўсимлик турларини уз ичига олади. Уларни ўзлаштириш, озик-овкат ва дориворлик аҳамиятига эга булган маҳаллий, янги ҳамда истиқболли

турларни маданийлаштириш, улардаи сифатли доривор хомашё олишни таъминловчи технологияларни ишлаб чиқиш халқ хўжалигида катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон тоғларининг ўсимлик дунёсида наъматак турларини сервитаминлиги билан алохида ажралиб туради. Наъматак меваси табиий витаминлар концентрати дейилади, чунки унинг меваси таркибида С витамини (6% гача) ва В, В, Р, Е витаминлари кўплаб учрайди. Наъматак меваси ва ундан тайёрланган холосас, наъматак шарбати, наъматак малхами каби доривор воситалар цинга, камконлик, гемофилия, атеросклероз касалликларини даволашда яхши самара беради. Утган асрнинг 80-йилларидан бошлаб Республикамизда наъматакзорлар барпо этишга эътибор кучайди, кўпгина ўрмон хўжаликларида дастлабки наъматакзорлар барпо этилган булиб, улар ҳозирги пайтда фармацевтика саноати учун доривор хомашё базаси бўлиб хизмат қилмоқда. Наъматак мевасига бўлган талаб кундан кунга ошиб бормоқда, бу вазиятда янги наъматак плантацияларини селекцион асосда барпо этиш, уларни интенсив технологиялар асосида парваришлаш кун тартибидаги долзарб масалалардан биридир. Ҳозирги пайтда бу каби ишларни фермер хўжаликларида ҳам ташкил этиш давр талаби булиб қолмоқда. Наъматакни тоғолди ва тоғли ҳудудларда террасаларга, экинзорларни ҳимоялашда жонли деворлар сифатида экиш мумкин.

НАЪМАТАК МЕВАСИНИНГ ТАРКИБИ

Наъматак мевалари таркибида 6% гача С витамини, В, Р, Е ва К витаминлари, 12-27мг/% каротин, 29% органик (лимон,олма) кислоталар, 18% гача қандлар, 3,7% гача 4,5% гача ошловчи моддалар, уруғида наъматак мойи мавжуд. Наъматак меваси турли витаминларни ўзида сақловчи поливитаминли ўсимликлар тоифасига киритилган. Наъматак мевалари авитаминоз касалликларини даволаш ва олдини олишда яхши самара беради. Уруғидан олинган мой ва мева эти асосида тайёрланган мойли экстракт-каротин куйган, экзема, рентген нуридан зарарланган жойларни ва бошка тери касалликларини даволашда ишлатилади. Наъматак меваларидан витаминли концентратлар, наъматак шарбати ва табиий С витамини олинади. Мевасидан тайёрланган "Холосас" препарати жигар касалликларини (холецистит, гепатит)даволашда яхши самара беради. Наъматак мевасининг таркибида калий, кальций, магний, фосфор ва натрий тузлари мавжуд. Наъматак меваси иштирокида витаминли доривор чой йиғмалари тузилган ва улар халқ табobatiда муваффақиятли қўлланилмоқда.

НАЪМАТАК КЎЧАТЛАРИНИ ЎСТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ.

Наъматак саноат плантацияларини барпо этиш учун сифатли кўчатлар зарур бўлади. Экиладиган уруғнинг сифати кўчат етиштиришни муваффақият билан ўтказишга, ҳамда кучатларни доимий жойларига экилгандан сўнг яхши ривожланиб,

тезроқ ҳосилга киришига ва ташқи муҳит омилларига чидамли бўлишига катта таъсир кўрсатади.

Шу сабабли уруғлар серҳосил, йирик мевали, касаллик ва зараркунандалардан зарарланмаган, витамин миқдори юқори, ҳамда қимматли генетик сифатларга эга бўлган буталардан тайёрланади.

Наъматак уруғларини тўлиқ физиологик етилиши меваси тўлиқ етилишидан сал олдинроқ руй беради. Мева эти сариқ, қуёшга қараган томони қизарганда (август охири-сентябр боши) уруғлари экиш учун яроқли бўлади. Бунинг учун унинг уруғлари мевасидан ажратилади, тўқ уруғларни пуч уруғлардан ажратиш учун сувли идишга солинади. Тўқ уруғлар идиш тубига чўкса, пучлари сув юзасига қалқиб чиқади. 1 кг меваларидан 10-17% уруғ чиқади. Уруғлар мевадан ажратилгандан сўнг стратификация қилиниши керак. 50-60 кун стратификация қилинган уруғлар ноябр ойида нам тупроққа 8 г/м миқдорида сепилади. Стратификация жараёни қуйидагича ўтказилади: уч хажм тоза дарё қумига бир хажм уруғ бир текисда аралаштирилади ва доимо нам ҳолатда сақланади. Уруғлар олдиндан тайёрланган ораси 60 см бўлган кўтарма эгатларга 10 см кенгликда, 2 см чуқурликка тасмасимон қилиб қўл ёрдамида экилади.

Уруғ сепилган эгатлар пуштаси ёғоч қипиғи билан мулчаланади ва дарҳол захлатиб суғорилади. Уруғларни териш, ажратиш, стратификация қилиш ва экиш жараёнларида уруғларни қуришиб қуймасликка эътибор бериш керак.

Уруғ сепилган эгатлар пуштаси ёғоч қипиғи билан мулчаланади ва дарҳол захлатиб суғорилади. Уруғларни териш, ажратиш, стратификация қилиш ва экиш жараёнларида уруғларни қуришиб қуймасликка эътибор бериш керак.

Наъматак уруғлари баҳорда март-апрель ойларида униб чиқади, бу даврда тупроқни намлатувчи суғоришни амалга ошириш ниҳолларни бир текисда униб чиқишни таъминлайди. Наъматак кўчатлари тупроқ намлиги 60-70% бўлган

шароитларда яхши ривожланади ва ўсади. Бунинг учун вегетация даврида 10 марта суғоришни амалга ошириш зарур: май ойида- иккита, июнда-учта, июлда-учта, августда-икки марта суғорилади. Суғоришдан сўнг тупроқ етилгач юмшатилади ва бегона ўтлардан тозаланади. Бу тадбирлар заруриятга қараб 6-8 марта ўтказилади. 1 гектар кўчатзорга $N_{90}P_{90}K_{90}$ кг га (таъсир этувчи моддасига кўра) ҳисобидан минерал ўғитлар солиш кўплаб стандарт кўчатлар чиқишини таъминлайди.

Минерал ўғитлар (азот фосфор, калий) қуйидаги муддатларда солинади: биринчи озиқлантириш - майнинг охирида (азот); иккинчи озиқлантириш июннинг охирида (азот ва калий); учинчи озиқлантириш - август охирида (фосфор). Фосфорли ўғитлар кузда бўлғуси кўчатзор учун ажратилган ер майдонини шудгорлашдан олдин солинса, янада самарали бўлади. Минерал ўғитлар эгатлар бўйлаб уруғ сепилган қатордан 15-20 см масофада ва ер сатҳидан 10-12 см чуқурликка солинади. Кўчатларга минерал ўғит солишдан аввал эгатлар бегона ўтлардан тозаланади, ўғитлар билан озиқлантирилгандан кейин суғорилади.

Наъматак кўчатлари бир йил давомида парваришланади ва шундан кейингина доимий жойига ўтказиш учун яроқли бўлади. Ер устки қисми баландлиги 15 см дан кам бўлмаган уруғ кўчатлар стандарт кўчат ҳисобланади, баландлиги 20 см дан кам бўлмаган кўчатлар биринчи навга киради. Ушбу агротехник тадбирларга риоя қилинганда 1 га кўчатзордан 400-500 минг дона стандарт кўчатлар етиштириш мумкин.

Наъматакни вегетатив усулда яъни қишги ёғочлашган новда қаламчаларидан ҳам кўпайтириш мумкин. Бу усулда улар барча оналик қимматли хўжалик белгиларини узида тулик сақлаб қолади. Бунинг учун ноябрнинг иккинчи ярмида ўсимлик тиним даврига киргандан сўнг танланган истиқболли наъматак шакллариининг буталаридан диаметри 1,5-2см бўлган бир йиллик новдаларидан 30 см узунликда тайёрланган қаламчалар 50 донадан қилиб боғланади ва тагига қум тўшалган траншеяга қуйи қисмини пастга қаратиб вертикал ҳолатда кўмилади ва шу

холатда баҳоргача сақланади. Баҳорда очик грунтга экиш имконияти пайдо бўлгач, қаламчалар аввалдан тайёрланган эгатларга экилади. Бу даврда қаламчаларнинг қуйи қисмида каллюс ҳосил бўлган бўлиб, экиш жараёнида қаламчаларни эҳтиётлик билан экиш зарур. Қаламчалардан етиштирилган кўчатлар тез ўсади ва вегетация охирида 1-1,5 м баландликка эга бўлади, улар 2 йили ҳосилга киради.

Плантацияларда тупроққа ишлов бериш, наъматак кўчатларини ўстиришда муҳим бўғим ҳисобланади. Тупроққа ишлов беришдан асосий мақсад унинг физик хоссалари, намлик ва иссиқлик режими, минерал озучаланишини яхшилаш ва ёввойи ўтлардан тозалашдан иборат. Ушбу ишлар юқори агротехник даражада амалга оширилса, юқори маҳсулдорликка эга наъматак плантациялари яратилишига замин яратилади, Тупроққа асосий ишлов бериш тури бўлиб ерни ағдариб ҳайдаш ҳисобланади. Агар кузда ёғингарчилик кам бўлиб тупроқ қуруқ бўлса, ер ҳайдашдан аввал плантацияга ажратилган майдон суғорилиши лозим. Биринчи навбатда тупроққа ишлов беришда барча ишлар Республикамиз минтақаларида сув танқислигини эътиборга олган ҳолда намликни йиғишга ва сақлашга қаратилган бўлиши керак. Ер ҳайдашда асосий ишлатиладиган плуг-ПЛН-3- 35 уч корпусли осма плуг ҳисобланади. Унинг вазифаси ерни 30 см чуқурликда 105 см кенгликда ҳайдашдан иборат бўлиб МТЗ-80 "Белорусь" тракторига осилади. У бир соатда 0,45 га ер ҳайдайди. ПЛН-4-35 тўрт корпусли плуги ерни 30 см чуқурликда ва 140 см кенгликда ҳайдайди. Бир соатда 0,75 га ерни шудгорлайди. Бу ДТ-75 тракторига осилади. Тупроқни майда ҳолатга келтириш учун-БЗТС-1,0 ва БЗСС-1,0 маркали тишли бороналардан фойдаланилади.

Тоғ олди ва тоғли ҳудудларда наъматак плантацияларини барпо этиш учун ерни тайёрлаш ва унга ишлов бериш жойнинг қиялиги ва рельефи хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади. Қиялиги 8° гача бўлган ерлар ялпи шудгорланади. Шудгорлаш кузда, кузги ёмғирлардан сўнг амалга оширилади. Тупроғи ювилмаган ва кам ювилган ерлар 35-40 см, кучли ювилган ерлар 27-30 см

чуқурликгача ҳайдалади. Шудгорлашдан аввал 30 т/га ҳисобида гўнг солинади. Қиялиги 15" гача бўлган тоғ ён бағирлари полосалар шаклида шудгорланади. Тупроқ ювилишини олдини олиш мақсадида шудгорлаш узун полосалар кўринишида амалга оширилади. Улар оралиғида ҳайдалмаган полосалар қолдирилади. Қиялиги 8-11° бўлган ерларда шудгорланадиган полоса кенглиги 3 м, оралиғидаги ҳайдалмайдиган полоса кенглиги 2 м, қиялиги 12-15 бўлган ерларда мос равишда 3 м ва 1,5 бўлади.

Қиялик жойларда ер хайдашда одатда тупроқ юқоридан пастга қараб ағдарилади. Тупроқ ювилишини олдини олиш мақсадида полосанинг юқори қисмида 20-25 см чуқурликда ариқча қолдириш мақсадга мувофиқдир.

НАЪМАТАКНИ ПАРВАРИШЛАШ АГРОТЕХНИКАСИ

Наъматак плантацияларида экиш учун ажратилган кўчатлар стандарт талабларга жавоб бериши зарур. Бунинг учун истикболли серхосил, йирик мевали ва сервитамин наъматак турларидан фойдаланиш зарур. Плантацияларда ўтказиладиган барча агротехник чора-тадбирлар экилган кўчатларнинг мевасида С витамини миқдори оширишга қаратилади.

Наъматак кўчатларини плантацияларда экиш схемалари қуйидагича 8° гача қияликда яппи шудгорланган майдонларда 4x2 м (суғориш имконияти йўқ ерларда) ва 4x3 м (суғориладиган ерларда). Бунда 4 м қаторлар орасидаги масофа, 2 ёки 3 м-қатордаги кўчатлар орасидаги масофа.

Қиялиги 15" гача бўлган ҳайдалма террасаларда 3x2 м схемаларда ҳам экилади. Кўчатлар олдиндан 40x40x50 см ўлчамда қовлаб қўйилган чуқурларга экилади. Кўчатларнинг илдизлари экишдан аввал махсус органик ўғит, ёғоч кўмир, ўстирувчи стимуляторлар ва сувдан иборат яхшилаб аралаштирилган бўтқага ботириб олиб кейин экилади.

Биринчи вегетация даврида 6-8 та, иккинчи ва кейинги йилларда 4-6 та суғориш амалга оширилади. Суғориш меъёри 600 м³/га тенг. Суғорилгандан кейин ер етилгач қаторлар орасидаги ўсимликларга ишлов берилади. Бунда тупроқ юмшатилади ва бегона ўтлардан тозаланади. Битта кўчатга 2 кг ёки 2.5Т/га миқдорида экилган кўчатлар атрофи намлик сақлаш мақсадида ёғоч қипиғи билан мулчланади. Парваришlash даврида минерал ўғитлар солиш наъматакларнинг ҳосилга кириш вақтини тезлаштиради ва ҳосилдорлигини оширади Наъматакзорлар қатор оралари ёзда қора шудгор усулида сақланади.

Бу тадбир бегона ўтларни ривожланишига йўл қўймайди ва кўчатлар ўсиб ривожланиши учун яхши шароитларни юзага келтиради. Қатор ораларига культиваторлар,бороналар ёки фрезалар ёрдамида ишлов берилади. Вегетация даврида 4-6 марта қаторлараро ишловлар берилади. Улар бегона ўтлар ўсишига қараб ўтказилади. Қаторлар ораси 8-10 см чуқурликка, қатордаги кўчатлар атрофи 4-6 см чуқурликгача, яъни горизонтал илдизларга зарар келтирмаган ҳолатда юмшатилади. 2-3 йилдан сўнг экилган кўчатлар тез ўсиб ривожланади, тупроқдаги озик моддаларни тез ўзлаштиради

Вегетация даврининг биринчи ярмида ўсимлик ўсиши, ривожланиши, гуллаши ва мева туғиши учун кўп озик моддалар сарф этилади. Вегетациянинг иккинчи ярмида асосий озик моддалар мева ва унинг биокимёвий таркибини шаклланиши учун сарфланади. Бу даврда келгуси йил учун гул куртаклари ҳам шаклланади, шу сабабли фосфор ва калийга талаб ортади. Азот ёзнинг биринчи ярмида, фосфор ва калий ёзнинг иккинчи ярмида берилади. Ҳар 3-4 йилда наъматакзорларга 30-45 т га миқдорида органик ўғитлар солинади. Ўғитлар солингандан сўнг кўчатлар албатта суғорилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўрмончилар учун қўлланма (тузувчи: А.А. Хоназаров) Тошкент-“Меҳнат”-1992.
2. Маданий ўрмонлар (тузувчилар: С.М.Аблаев, Я.Х.Юлдашов) Тошкент-2008.
3. А.Қ.Қайимов ва Э.Т. Бердиев Дендрология-Т; Чўлпон 2012-йил
4. А.Қ.Қайимов Дендрология-Т; “Илм-зиё”2007